

## Çokanlamlılık-Eşadlılık İkileminde İştirâk-i Lâfzî

ÖMER ACAR

DR. ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

acaromer3@hotmail.com

### Özet

Çokanlamlılık, genel olarak dünya dillerinde görülen bir olgudur. Arap dilinde bu olgudan iştirâk-i lafzî/teaddudu'l-ma'nâ; bu olguyu ifade eden kelimelerden ise müşterek lafızlar olarak bahsedilmektedir. Türkçeyle birlikte pek çok dilde, çokanlamlılık ile karıştırılması muhtemel olan eşadlılık veya eşseslilik olgusunu karşılamak üzere ayrı terimler kullanılmaktadır. Bu iki olguyu birbirinden ayıran en önemli fark şudur: Çokanlamlılıkta aynı kelimenin değişik anlamları arasında mutlaka bir ilişkinin bulunması gerekirken, eşadlılıkta bunun tersi söz konusudur. Yani bir kelimenin farklı anlamları arasında ortak bir yön bulunuyorsa, bu kelime çokanlamlı; aksi takdirde eşadlı/eşseslidir. Arap dilinde ilk dönemlerden itibaren lafz-ı müşterekle alakalı öne sürülen şartların esasında Türkçedeki eşadlılık, İngilizcedeki homonymy/homography olgusu için geçerli olduğu görülmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Çokanlamlılık, eşadlılık, dilbilim, yan anlam, Arap dili

### Abstract

#### Two horns of a dilemma: Polysemy or homonymy?

Polysemy is a general phenomenon in most of languages in the world. This phenomenon is termed in Arabic as (الاشترک اللفظي/تعدد المعنى). In Turkish and some other languages there are different terms to refer to the phenomenon of polysemy and the phenomenon of homography/homonymy (الاشترک اللفظي). The difference between both terms is as: When there is relationship between the different meanings of the word, this is called polysemy. On the other hand, if there are not any relationship between the different meanings of the word this is called homonymy. Such a distinction between the two terms are found in many languages such as English and French. For example, both of these terms -homography and homonymy- is often called «eşseslilik/eşadlılık» in the Turkish language. And polysemy is the term which used in English to denote the words having many meanings. We do not see such a distinction between the terms polysemy and homonymy in the Arabic language. Seems that the views of earlier linguists on the

terms of the (الاشتراك اللفظي), are fitting with the phenomenon of homonymy in English and “eşadlılık” in Turkish. As we have seen that the more appropriate solution in this matter is the use of different terms to two different phenomena.

**Keywords:** Polysemy, homonymy, homography, linguistics, Arabic Language.

### **Giriş**

İng. *polysemy*, Fr. *polysémie* gibi terimlerle karşılanan çokanlamlılık olgusunun farklı tanımları mevcuttur: “Değişik etkenlerle bir göstergenin, yansıttığı temel anlamın yanı sıra yeni kavramları da anlatır durumda olmasına çokanlamlılık adı verilir.”<sup>1</sup> Ayrıca, “bir sözcüğün, asıl kavramını koruyarak, yeni kavramlar içermeye özelliği” şeklinde tanımlanmıştır.<sup>2</sup> Çokanlamlılık hemen bütün dillerde görülür. Başta organlar ve vücudun çeşitli kısımları olmak üzere dildeki öğelerin çoğu çokanlamlıdır. Bu derece yaygın olması, bazı dilcilerde dil varlığının tümünün çokanlamlı olduğunu düşündürmüştür.<sup>3</sup>

Herhangi bir dildeki herhangi bir sözlüğü açıp baktığımızda, pek çok kelimenin birden fazla anlama sahip olduğunu görürüz. Bu bizi yanıltmamalıdır, çünkü ses açısından birbirinin aynı olan her kelime çokanlamlı değildir. İleride ele alacağımız gibi, çokanlamlılık ile eşadlılık birbiriyle sıkça karıştırılan iki dil olgusudur. Çokanlamlılıkta, kelimenin çeşitli anlamları arasında mutlaka bir ilişki vardır. Buna mukabil aynı ses değerine sahip kelimenin farklı anlamları arasında bir ilişki bulunmuyorsa, yani anlamlar birbiriyle alâkasız görünüyorsa bu tür kelimeler eşadlı olarak nitelendirilir. Örneğin Türkçede ‘yüz’ kelimesinin çehre, bir sayı değeri (100), *yüzmek* fiilinin emir kipi gibi birbirinden farklı üç anlamı arasında herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Dolayısıyla bunlar eşadlı kelimelerdir. Ancak, yine *yüz* kelimesinin farklı bağlamlarda aralarında ortak anlam ilişkisi kurulabilen kullanımları da söz konusudur. Örneğin; yüzey, satıh anlamına gelen yüz’ün, insan yüzüne benzetilerek kullanıldığını düşünebiliriz. ‘Buna yüz ister’, ‘adamda yüz yok ki’ gibi kullanımlardaki ‘utanma’ anlamının da insan yüzüyle bir alâkası vardır.

Genelde, dillerde kullanım sıklığı bulunmayan teknik terimlerin tek anlamlı oldukları görülür. Aslında bu durumun bir sebebi de teknik terimlerin

1 Doğan Aksan, *Anlambilim- Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, (Ankara: Engin Yayınları, 1999), s. 70. (*Anlambilim*)

2 Nurettin Koç, *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1992), s. 71.

3 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Beşinci Baskı, (Ankara: TDK Yayınları, 1995), s. 513.

çoğunlukla yabancı dillerden alınmış olmasıdır. Ancak, bunlar da sık kullanıldıkları takdirde çokanlamlı hale gelebilmektedir. Mesela Fransızcadan alınan *enflasyon* kelimesi para şişkinliği, pahalılık ve gereğinden fazla artma gibi üç farklı anlama sahip olmuştur.<sup>4</sup>

Bazı dilciler çokanlamlılığı anlam bulanıklığı (*ambiguity*)<sup>5</sup> çerçevesinde ele almıştır. Bunun nedeni, her dilde bol miktarda bulunan çokanlamlı öğenin, yine sayıları az olmayan eşadlı öğelerle karıştırılma endişesidir. Örneğin “‘Çaya gittiler’ gibi bir tümcede geçen Çince kökenli çay göstergesi hem bir bitkiyi, hem bu bitkinin kurutulmuş biçimini, hem bununla yapılan bir içeceği, hem de çay içilerek yapılan bir eğlenceyi, toplantıyı anlatır. Öte yandan Türkçede bunun eşadlısı olan ve ırmaktan küçük akarsuyu gösteren çay göstergesi de vardır. ‘Çaya gittiler’ tümcesi yalın başına alınırsa elbette bir anlam bulanıklığı söz konusu olabilir. Ancak içinde geçtiği metin ve bağlama bakılınca kavram kolayca aydınlanır, bir anlaşma zorluğu kalmaz.”<sup>6</sup>

Çokanlamlılık konusunun eşanlamlılık konusuna nispetle daha kolay ele alınabileceğini belirten bazı bilginlere göre, her şeyden önce, iki anlamın aynı olup olmadığının tespiti ve kelimenin kaç farklı anlama sahip olduğunun tam olarak belirlenmesinde bir zorluk söz konusudur. Bu zorluk, kelimenin mümkün olan tüm anlam farklılıklarını değil, anlam benzerlikleri veya aynîliklerini aramakla aşılabilir. Bu konuda bize ışık tutacak bir enstrüman olarak mecâzî (aktarmaları) kullanabiliriz. Biraz dikkatli olmak şartıyla, anlam olayları arasında en çok öne çıkan mecaz olgusundan yararlanarak çokanlamlı öğeleri açıklayabiliriz. Diğer bir husus, çokanlamlılıkla eşadlılığın birbirinden ayrılması meselesidir. Burada mesela İngilizce açısından farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. İngilizcede yazım ile okuyuş arasında müteakibiyet olmadığı için iki ayrı durum söz konusu olmaktadır: Birincisi, yazımları aynı olduğu halde farklı şekilde telaffuz edilen ve farklı anlamlara gelen kelimelerin oluşturduğu (*homography-homographs*); ikincisi, okunuşları aynı olduğu halde yazım ve anlamları farklı olan kelimelerin oluşturduğu (*homonymy-homonyms*).<sup>7</sup>

4 Aksan, *Anlambilim*, s. 71.

5 Dil Felsefesi Sözlüğü’nde de, gerek tanım gerekse yabancı dillerden aktarılan karşılıklar bakımından çokanlamlılık olgusu anlam bulanıklığı olarak ele alınmaktadır. Bkz. Atakan Altınörs, *Dil Felsefesi Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma, 2000), s. 18.

6 Aksan, *Anlambilim*, s. 72.

7 Frank Robert Palmer, *Semantik-Yeni Bir Anlambilim Projesi*, çev. Ramazan Ertürk, I. Baskı, (Ankara: Kitâbiyât, 2001), s. 82-85.

Türkçede yazım-telaffuz farklılığı bulunmadığı -veya başka bir ifadeyle, Türkçe kelimeler yazıldığı gibi okundukları- için birinci durum görülmez.<sup>8</sup> İkinci durum ise dilimizde eşseslilik olarak ele alınmaktadır. Ancak burada da bir farklılık söz konusudur. Çünkü mesela İng. yer, mahal anlamına gelen *site* ile görüş, manzara gibi anlamlara gelen *sight* kelimesi aynı şekilde telaffuz edilmektedir. Oysa Türkçedeki eşsesli veya sestese dediğimiz kelimelerde böyle bir durum söz konusu değildir. Mesela yüz (çehre) ile sayı olan yüz (100) eşsesli kelimelerdir ve aynı şekilde yazılıp aynı şekilde telaffuz edilmektedir.

Bir kelimenin çokanlamlı mı yoksa eşadlı mı olduğunu anlamak için sözlüklere bakmak bir dereceye kadar doğrudur. Çünkü sözlük yazarları, genellikle kelimelerin geldiği kökleri yani etimolojilerini verdiği için, buradan yola çıkarak bir kelimenin aynı anlama sahip bir kökten türeyip türemediği veya aynı forma sahip oldukları halde kökenlerinin aynı olup olmadığı belirtilebilir. Bu her zaman aydınlatıcı olmaz, çünkü mesela İngilizcede öğrenci anlamına gelen *pupil* kelimesi başka bir kullanımda (*pupil of the eye*) ‘gözbebeği’ anlamına sahiptir. Bunlar aslında aynı kökten gelmektedir, ancak şu anda birbirleriyle hiç alâkası olmayan iki kavramı temsil etmektedir; yani eşadlıdır.<sup>9</sup> Çokanlamlılık-eşadlılık arasındaki ilişki ileride ele alınacaktır.

### Sözcük Düzeyinde Çokanlamlılık

Buradaki çokanlamlılıktan kasıt, başka çalışmalarda olduğu gibi<sup>10</sup> (cümle ve metin semantiğine dâhil olan) yapısal çokanlamlılık değil, iştirâk-i lâfzî,

8 Aynı şekilde yazıldığı halde, küçük telaffuz farklarıyla okunan kelimelerin sayısı Türkçede oldukça sınırlıdır. Yâr-yar, kâr-kar, bâr-bar gibi kelimeler dikkate alındığında, yabancı dillerden Türkçeye geçmiş sözcüklerden kaynaklanan bir eşadlılık olgusuyla karşı karşıya kalındığı anlaşılacaktır. Bu tür sözcüklerdeki telaffuz farkı genellikle imlâ işaretleriyle (inceltme vs.) gösterilmektedir. Dolayısıyla yukarıda bahsedilen hükme istisna teşkil etmediği söylenebilir.

9 Palmer, *a.g.e.*, s. 86.

10 Bkz. Mehmet Ali Şimşek, *Arap Dilinde Çok Anlamlılık ve Karine İlişkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, (Konya:2000). Cümle/metin düzeyinde çokanlamlılıktan ne kastedildiğinin daha iyi anlaşılması için, Belagat ilminde “tevcih” olarak isimlendirilen edebî sanata dair çok bilinen bir örneği buraya alıntılıyoruz: Şairin biri, bir gözü görmeyen Amr adındaki terziye cübbe diktirdikten sonra ona şu şiiri ithaf etmiştir:

قَبَاءَ لَيْتَ عَيْنَيْهِ سِوَاءَ خَاطِ لِي عَمْرُو

Şimdi bu beyitte ‘لَيْتَ عَيْنَيْهِ سِوَاءَ’ (keşke iki gözü de aynı olaydı) ifadesinden, iki zıt mana anlaşılmakta ve şairin burada hangisini kastettiği bilinmemektedir. İki ihtimal vardır: Birincisi şair cübbeyi çok beğenmiştir ve ‘bu terzi tek gözü ile böyle güzel bir cübbe dikebiliyorsa, iki gözü de görseydi acaba neler yapardı?’ diye düşünmüş ve diğer gözünün de görmesini temenni etmiştir. İkincisi şair cübbeyi beğenmemiştir ve bu yüzden ‘iki gözü de kör olsun’ anlamını kastetmiştir. Krş. Hikmet Akdemir, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, (Izmir: Nil Yayınları, 1999), s.

yani lâfzen müşterek olan kelimelerdir. Adından da belli olduğu gibi, burada ele alınan konu, daha çok kelime semantiği olarak değerlendirilebilecek olan lafızların müşterekliğidir. Bununla birlikte, sözlüksel çokanlamlılıktan farklı olarak, kelimelerin çokanlamlılık niteliğini kazandığı yer olan cümle ve cümle çözümlenmeleri de bu alana dâhil edilebilir. Aslında, sözlüksel çokanlamlılık da bir cümleler ve bağlamlar toplamını ifade etmektedir.

Kelimelerin çokanlamlı oluşu, ilk çağlardan beri insanların dikkatini çekmiş ve bu konuda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Konu sadece dilcilerin değil, diğer ilim dallarından pek çok bilginin de ilgisini uyandırmıştır. İlk üç asırda hız kazanan ilmî faaliyetlerin temelinde Kur'an'ın korunması ve daha iyi anlaşılması düşüncesi yatmaktaydı. Mamafih Arap dil ve kültür mirasının korunması da Kur'an sayesinde olmuştu. Hatta bazı araştırmacılara göre, Kur'an olmasaydı, Arapçayla ilgili yapılan çalışmaların hemen hiç birinin yapılmamış olacağını söylemek mümkündür.<sup>11</sup>

İştirâk-i lafzî terimini doğrudan kullanmamış olsa da çokanlamlılık konusuna ilk defa değinen bilginin Sîbeveyhi olduğu kabul edilir. Sîbeveyhi lafızları üç kısma ayırmış, birinci kısımda hem lafız hem mana yönünden birbirinden farklı olan lafızları (mütebâyin), ikinci kısımda farklı lafızlarla aynı mananın ifade edilmesini (terâduf-müterâdif), üçüncü kısımda ise aynı lafızla farklı manaların ifade edilmesini (iştirâk-müşterek) ele almıştır.<sup>12</sup> Ondan yaklaşık iki asır sonra gelen İbn Fâris de *Fıkhu'l-Luğa* adlı eserinde, müşterek lafızları Sîbeveyhi gibi kelamın (sözün) kısımları arasında mütalaa etmiştir. *es-Sâhibî* adlı eserinde ise, iştirâk için ayrı bir bölüm ayırmış ve burada müşterek lafzın tanımını yaparak çeşitli örneklerine yer vermiştir. Ona göre müşterek lafız, iki veya daha fazla anlamı içeren lafızdır.<sup>13</sup>

Gerek Sîbeveyhi ve gerekse İbn Fâris'in değerlendirmeleri göz önüne alındığında; eski dilcilerin bu konuda genel bir yaklaşım sergiledikleri, usûlcüler gibi müşterek lafızları birtakım ihtiraz kayıtları içerisinde tanımlama ve değerlendirme yoluna gitmedikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İbn Fâris'in konuyu nispeten daha geniş bir perspektiften ele aldığını söyleyebiliriz. Çün-

11 Emrullah İşler, "Çokanlamlılık, Anlam Daralması ve Kur'an'ın Türkçe Çevirilerinde Yapılan Yanlışlar" (Kur'an ve Dil Sempozyumu içinde), s. 386.

12 Ebû Bişr Amr b. Osman Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988), III. Baskı, c. I, s. 24.

13 İbn Fâris kendi görüşünü desteklemek üzere Taha-39 ve Muddessir-11. ayetleri örnek vermiştir. Krş. Ebu'l-Huseyn Ahmed ibn Fâris, *es-Sâhibî fî Fıkhi'l-Luğati'l-Arabiyye ve Mesâlihâ ve Suneni'l-Arab fi Kelâmihâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), s. 207-208.

kü o, lafızlardaki iştirakten başka, yukarıdaki ayette olduğu gibi, haber cümlesiyle emir cümlesi arasındaki iştirâk ile üslûp ve terkîplerdeki iştirâkten söz etmiştir. Bu nedenle İbn Fâris'in verdiği örnekleri, cümle/metin düzeyinde çokanlamlılık olgusuyla izah etmek mümkündür.

### **Dilde iştirâki kabul edenler**

Hemen her konuda olduğu gibi, müşterek lafızlar konusunda da ihtilaf edilmiştir. Tartışma, önce bu tür lafızların dilde olup olmadığı noktasından başlamış, daha sonra bunun sebepleri ve kapsamı gibi meselelere kadar uzanmıştır. Dilde müşterek lafızların mevcudiyetini kabul edenler çoğunluğu oluşturmaktadır. el-Halîl, Sîbeveyhi, Ebû 'Ubeyd, el-Muberred gibi tanınmış dilcilerin çoğu iştirâk-i lafzîyi kabul etmiştir. Bu olguyu kabul edenlerden bir kısmı, müşterek lafızları toplayan eserler kaleme almış, bir kısmı ise kitaplarında bu meseleye işaret etmekle yetinmiştir. Bu grubun ortak kanaatini Ebû Zeyd şu sözleriyle dile getirmektedir: "Dilde müşterek lafızların olduğu sabittir, fakat bunlara önceleri değinilmemiş ve üzerinde herhangi bir tartışma yapılmamıştır. Bu sebeple bu konunun zikri geçtiği zaman, sadece örnek vermekle yetinilmiştir."<sup>14</sup>

İbn Cinnî, *el-Hasâis* adlı eserinde her ne kadar müstakil olarak ele alıp değerlendirme yapmasa da, öncekilerin bu konuyla ilgili verdiği örneklerden birkaçını zikretmiş ve daha önemlisi, iştirâkin kapsamına fiiller ve harfleri de dâhil etmiştir. 'Harfler, hareketler ve sükûnlarda iki şeyin lâfzen aynı manen ayrı olması' adını verdiği fasılda, burada amacının, ne lafzı aynı manası farklı lafızlar, ne çeşitli harflerin farklı anlamları ifade etmeleri ne de iki ayrı lafzın aynı manayı karşılaması olmadığını kaydetmiş ve ardından asıl maksadını çeşitli örneklerle ortaya koymaya çalışmıştır.<sup>15</sup>

İbn Cinnî'nin bu değerlendirmelerine karşılık, bilhassa rivayetçiler olarak bilinen birçok dilci, müşterek lafızları bir araya getirme gayreti içine girmiştir. O kadar ki, bazı kelimelerin onlarca anlamı olduğu söylenerek bunlar tek tek sıralanmıştır. Mesela (الْحَوْبُ) kelimesi için otuz, (العُجُوز) için yetmiş kadar anlama yer verilmiştir.<sup>16</sup>

14 Muhammed Nureddin el-Muneccid, *el-İştirâku'l-Lafziyyu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm-Beyne'n-Nazariyyeti ve'l-Tatbîk*, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1998), s. 31.

15 Ebu'l-Feth 'Usmân ibn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, tsz.), c.II, 93-94.

16 el-Muneccid, *a.g.e.*, s. 31.



### İştirâki Kabul Etmeyenler

‘Ayn’ kelimesi ve buna benzer çokanlamlı kelimelere bu kadar yer verilmesi ve bunların çeşitli anlamlarının sayılıp dökülmesi, bazı dilcilerin müşterek lafızların dilde bulunmadığını söylemesine veya bunların kapsamını oldukça sınırlı tutmasına yol açmıştır. Hiç kuşkusuz müşterek lafızların dilde olmadığını söyleyenlerin başında İbn Dürüsteveyhi gelmektedir. İbn Dürüsteveyhi, *Şerhu'l-Fasîh* adlı eserinde şunları kaydetmiştir: “Arap dilinde lafızları aynı olduğu halde farklı anlamlara gelen kelimelerin bulunduğunu savunanların dayandığı en kuvvetli delil (جَدِّ) fiilidir. Nitekim Sîbeveyhi bu lafzı kitabının başında zikretmiş ve bunu önde gelen asıllardan saymıştı. Anlamlar üzerinde iyice düşünmeyenler ve gerçeğe uzak kalanlar da bu lafzın birden fazla anlama geldiği zannına kapılmıştır. Aslında bu anlamların hepsi bir tek asla (yani bir tek anlama) işaret etmektedir: iyi veya kötü bir şeye isabet etmek [rastlamak, bulmak]. Bununla birlikte, mefuller farklı olduğu için masterlar da farklı gelmiştir. Masterların pek çok çekimi, çok fazla örneği vardır. Bunlar üzerinde kıyas yapmak kolay değildir, derinlik ister, bunların illetleri gizlidir, bu illetleri sabırla inceleyip tahkik edenlerse çok azdır. Bu illetleri anlayamadıkları için bazı dilciler bunları kıyas dışı saymışlardır.”<sup>22</sup>

İbn Dürüsteveyhi başka bir yerde ise şunları kaydetmiştir: “Şayet iki kelime veya harfın binâsı aynı olur da anlamları farklılık gösterirse, bu iki binânın anlam ortaklığına yorulması mümkün değildir. Bunların lafız ve manası bir kabul edilir.”<sup>23</sup> Kısacası İbn Dürüsteveyhi müşterek olduğu kabul edilen lafızların bir tek asla ircâ edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Onun bu düşüncesinin arkasında dile yüklediği anlamın yattığı anlaşılmalıdır. Çünkü ona göre dilde aslanan açıklık ve anlaşılabilirlik: “Şayet tek bir lafzın iki farklı veya zıt anlamda kullanılması mümkün olsaydı, bu, dilin açıklık özelliğine ters düşer ve kapalılığa sebep olurdu.”<sup>24</sup> Onun bu sözünden, dilde ezdâdın varlığını da kabul etmediği anlaşılıyor.

İbn Dürüsteveyhi, müşterek lafızların dilde bulunmadığına yönelik görüşünde yalnız değildir. Eşanlamlılığın inkârı konusunda İbn Dürüsteveyhi’ye

Gülsevin Taşpınar, (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları, 1986), s. 164. Ayrıca kelimenin İngilizcesi (*eye*) ile Arapçası (*ayn*) arasındaki yakınlık da dikkat çekicidir.

22 es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I, 303.

23 el-Munecid, *a.g.e.*, s. 32.

24 *A.g.e.*, a.y.

destek veren Ebû Hilâl el-‘Askerî (h.395/1004), bu konuda da onu yalnız bırakmamıştır. Bu iki dilcinin farklı düşüncelerinin temelinde, dilin asıl gayesi ve işlevi konusundaki yaklaşımları yatmaktadır. Onlara göre dil tevkîfî/ilahî kaynaklıdır, bir anlam için birden fazla lafız veya birden fazla anlam olması vaz‘ın hikmetine ters düşer. Ebû Hilâl görüşünü temellendirmek için bazı gramercilerin fikirlerinden yararlanmıştır. Buna göre, bir lafzın iki farklı anlama gelmesi, ancak her ikisinde de (ayırıcı) bir alamet bulunması halinde mümkündür. Eğer bu alamet yoksa bu durumda karışıklık meydana gelir ve muhatapla anlaşmak zorlaşır. Oysa karışıklığa meydan verecek bir vaz‘ hikmete aykırıdır. Bu durumda geriye sadece, söz konusu lafızların zaruri veya birtakım illetlere bağlı olma ihtimalleri kalmaktadır ki, bu da zaten çok nadir görülen bir durumdur.<sup>25</sup>

el-Muneccid, İbn Dürüsteveyhi ve Ebû Hilâl’in yaklaşımlarının iki açıdan eleştirilebileceğini düşünmektedir. İlk olarak, bu yaklaşım konuya dil açısından değil, din perspektifinden bakmaktadır. Öte yandan, bu görüş üzerinde ittifak edilmemiş, çoğunluk tarafından benimsenmemiştir. Ona göre bu iki dilcinin temel dayanağı Bakara-31’de geçen (وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا) ifadesidir. Oysa bu ayetin tefsirinde ihtilaf edilmiştir. Dolayısıyla bunu delil olarak kabul etmek yanlış olur. Kaldı ki bu iki dilciye, meseleyi yine dil içinde kalarak, dil penceresinden bakarak ele almak yakışırdı, ama bunun tersi olmuştur.<sup>26</sup>

İbn Dürüsteveyhi ve Ebû Hilâl kadar keskin olmasa da, benzer bir kanaati Ebû Ali el-Fârîsî de dile getirmiştir. Ebû Ali, müşterek lafzın dilin vaz‘ında asıl olmadığını, müşterek kabul edilen kelimelerin lehçeler arası kelime alış-verişi ve istiare yoluyla dilde meydana geldiğini söylemiştir. Ona göre bu yollarla gelişen lafızlar bir süre sonra çok kullanımdan dolayı yaygınlık kazanınca asıl konumuna yükselmiştir.<sup>27</sup>

### İştirâk-Ezdâd İlişkisi

İştirâk-i lafzî kapsamına ezdâdın girip girmediği konusu da ihtilafıdır. es-Suyûtî, ezdâdî müşterek lafızlardan sayanlardandır.<sup>28</sup> İştirâk-i lafzîyi, bir

25 *A.g.e.*, s. 33.

26 *A.g.e.*, a.y.

27 Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî Fıkhi'l-Luğa*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1989), s. 303-304; el-Muneccid, *a.g.e.*, s. 34.

28 es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I, 304.

lafzın, aralarında hiçbir ilişki bulunmayan iki farklı anlama gelmesi şeklinde yorumlayan bazı dilciler ise, ezdâdın müşterek lafızlara dâhil edilemeyeceğini savunmuştur. Çünkü onlara göre, iki zıt anlamı ihtiva eden bir kelimedede zıt anlamları birbirine bağlayan ortak bir ilgi/ilişki söz konusudur. Bu ilgi de bizi anlamlar arasında bir alâka aramaya ve tespit etmeye götürür. Zaten zıt anlamlı kelimeler ortak bir sıfatın derecelenmesini ifade ederler. Mesela hem büyük hem de küçük anlamını ifade eden (جَلَلٌ) lafzının iki zıt anlamını dikkate aldığımızda, burada bir hacim kıyaslaması olduğunu görürüz. Yani bu kelimenin temel anlamı hacimdir, bir büyüklüğü ifade etmektedir. Dolayısıyla, aralarında ilgi bağı kurulabildiği için zıt anlamlı kelimeleri müşterek lafızlara dâhil etmek doğru olmaz.<sup>29</sup>

Görüldüğü gibi bu meseleyi ele alırken müşterek lafızların nasıl değerlendirildiği hususu önem taşımaktadır. Müşterek lafızları, aralarında hiçbir bağ bulunmayan farklı anlamlara delâlet eden lafızlar olarak değerlendirdiğimizde, mantıksal olarak, ezdâdı buna dâhil edemiyoruz. Ancak böyle bir şart ileri sürmediğimizde, yani çokanlamlı (müşterek) dediğimiz kelimelerin çerçevesi içine, aralarında bir ilgi kurduğumuz veya kuramadığımız çok sayıda anlamın dâhil olduğunu söylediğimizde, ezdâd olduğu kabul edilen kelimelerin birden fazla anlamı bulunduğu için bunları da müşterek lafızlara katabiliyoruz.

### Günümüz Dilcilerinin Görüşleri

Günümüz dilcilerinin konuyla ilgili düşüncelerinin ayrıntılarına geçmeden önce, iştirâk-i lafzî veya müşterek lafzı nasıl tanımladıklarına bakmak istiyoruz. Bu tanımlar her ne kadar klasik dilcilerin tanımlarından çok fazla değişiklik göstermese de, tanımı yapanın konu hakkındaki yaklaşımını ele vermesi açısından önem taşımaktadır. Bu tanımlardan birkaçını ele alalım. el-Vâfi'nin tanımı: "Bir kelimenin her biri, mecâzî olarak değil de hakikî olarak ıtlak olduğu birden fazla anlamının bulunmasıdır."<sup>30</sup>Subhî es-Sâlih usûlcülerin tarifini en yerinde tanım olarak kabul etmektedir: "Müşterek lafız, aynı dili konuşanlar arasında aynı derecede delâlete sahip iki veya daha fazla anlama gelen lafızdır."<sup>31</sup> el-Munecid ise etraflı bir tanım yapmış ve bu tanımıyla han-

29 Muhammed el-Antâkî, *Dirâsât fî Fıkhi'l-Luğa*, (Beyrut: Dâru's-Şarki'l-Arabî, 1969), s. 311.

30 Ali Abdu'l-Vâhid el-Vâfi, *Fıkhu'l-Luğa*, (Kahire: Dâru Nahdati Mısır li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, tsz.), s. 189

31 es-Sâlih, *a.g.e.*, s. 302.

gi anlamların ifade edilip hangilerinin tanım dışı bırakıldığını açıklamıştır: “Aynı dil çevresinde ve aynı zaman diliminde, harflerinin ve hareketlerinin terkibi, aralarında herhangi bir anlam bağı veya belâgî ilgi olmaksızın iki ve daha fazla anlama özel bir delâletle delâlet eden müfret lafızdır. Müfret lafız demek suretiyle isnat ve izafet terkiplerini, harflerinin tertibi demek suretiyle kelimenin harflerinin yer değiştirmesini (kalb), hareketlerinin terkibi demek suretiyle müselles (üç harekesi de mümkün olan) lafızları, özel bir delâlet demek suretiyle âmm ve hâss arasındaki ilişkiyi, aynı dil çevresi demek suretiyle diller arasındaki farklılıkları, aynı zaman diliminde demek suretiyle kelimenin ses ve anlam değişmelerini, anlamlar arasındaki bağı yok saymakla aynı kökten gelme durumunu (iştikâk), belâgî rabıtayı yok saymakla mecaz, istiâre, kinâye, tevriye gibi belâgî anlamları tanımın dışında bırakmış oluyoruz. Hiç şüphesiz bu tanımda iştirâk hadisesinin kökenlerini araştırmada tarihsel metodun benimsendiği ve dil olgusunun betimlenmesi olan tasvîrî metottan uzak durulduğu açıktır.”<sup>32</sup>

el-Munecid, batıda bu olguyu ifade etmek için *polysemy* ve *homonymy* olmak üzere iki farklı terim kullanıldığını, bunlardan birincisinin, yukarıdaki tanıma uygun olarak, bir kelimenin birden fazla anlama gelmesini ifade ettiğini, diğerinin ise Arap dilindeki *cinâs-ı tâmm*'i karşıladığını, çünkü burada şekil ve siyga benzerliğinin arandığını, anlamlar arasında hiçbir ilişkinin bulunmamasının esas olduğunu kaydetmektedir.<sup>33</sup> Bu nokta üzerinde biraz durmak gerekiyor: Nitekim el-Munecid, yukarıdaki tafsilatlı (veya bir başka deyişle, her şeyi dışarıda bırakan) tanımıyla *polysemy* teriminin birbirini karşıladığını söylemektedir. Ancak kanaatimizce durum tam tersini göstermektedir. Çünkü yukarıdaki tanımında müşterek lafzın oluşmasını sağlayan hemen her saik/etken dışarıda bırakılmış ve iştirâk salt lafız benzerliğine veya ayniyetine indirgenmiştir. İmdi, biz müşterek olduğu söylenen bir kelimenin farklı anlamları arasındaki mecâz, istiâre gibi belagat ilgilerini; ibdâl, kalb, iştikâk gibi morfolojik ilişkileri; genel anlam-özel anlam, ses ve anlam değişimleri gibi hususları çıkardığımızda geriye ne kalmaktadır? Olsa olsa, usûlcülerin aynı lafzın farklı anlamları için farklı vaz'ları öngören ilkeleri kalacaktır. Böyle olan müşterek lafızların sayısı ise, eski dilcilerin de ifade ettiği gibi, bir

32 el-Munecid, *a.g.e.*, s. 37-38.

33 *A.g.e.*, s. 38.

elin parmaklarını geçmemektedir. el-Muneccid'in kendi tanımında kastettiği iştirâkle *polysemy* arasında ilgi kurmasının hatalı olduğu, Palmer'dan yaptığı alıntı ile de ortaya çıkmaktadır: “*Flight* kelimesinin lügatte havada uçmak, uçuş kuvveti, hava yolculuğu, hava kuvvetleri birliği, peş peşe takip eden adımlar, uçan balon gibi pek çok anlamı vardır”<sup>34</sup>

Görüldüğü gibi, el-Muneccid'in çokanlamlı (müşterek) kelimelere yabancı dilden aktarmış olduğu örnek olan *flight* kelimesinin farklı anlamları arasında inkâr edilemez derecede ilişki vardır. Bu ilişkilerin çoğunun da, kendisinin yukarıdaki tanımında dışarıda bıraktığı birtakım belagat ilgileri olduğu görülmektedir. İngilizcede yer alan *homonymy*'nin de Arapçaya ve bu arada Türkçeye uymadığı yeterince açıktır. Biz, -her ne kadar kendisi *cinâs-ı tâmm*'i *homonymy* ile ilişkilendirmekte ise de- yukarıdaki tanımları gereği onun kastettiği müşterek lafzın, uzak durmaya çalıştığı *cinâs-ı tâmm*'i veya Türkçede anlamları arasında hiçbir ilgi bulunmayan kelimeleri ifade eden *eşsesli/eşadlı* terimini karşıladığını düşünüyoruz.

İştirâk-i lafzî ile ilgili günümüzde yapılan değerlendirmeleri dikkate aldığımızda, belki klasik çalışmalardan en belirgin farkının, bu dil hadisesinin genel olarak kabul edilmesi, bütün dillerde olduğu gibi Arap dilinde de görülen bir fenomen olarak değerlendirilmesi olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim el-Vâfi'ye göre: “Müşterek lafızları tamamen yok saymak, inkâr etmek ve onları asıl dairesinden çıkaracak tevellere yeltenmek zordur. Nitekim bazı örneklerde müşterek bir lafzın farklı anlamları arasında bu tevili yapmamızı kolaylaştıracak ve mümkün kılacak herhangi bir bağ, ilgi bulamayız. Bununla birlikte müşterek lafızların sayısı bazılarının iddia ettiği kadar da değildir. Zira bunların tevili mümkündür ve bu tevili yaptığımızda bu kelimeler müşterek lafız dairesinden çıkmaktadır. Böyle kelimelere örnek olarak, aslî anlamlarından herhangi bir alâkadan dolayı başka mecâzî anlamlara kaymış bulunan müşterek lafızları verebiliriz. Mesela (هلال) kelimesinin birçok anlamı vardır: gökteki hilal (asıl anlam), avda kullanılan ve hilale benzeyen bir silah, yine hilale benzeyen ayakkabı kopçası, tırnağın hilal biçimindeki kısmı vb. (...) Bunların aynı kelime ile karşılanmasının sebebi, arada kurulan benzerlikten dolayı mecâzî anlatıma başvurulmasıdır.”<sup>35</sup> Kelimenin morfolojik yapısında

34 A.g.e., a.y.

35 el-Vâfi, a.g.e., s. 190.

meydana gelen bazı değişiklikler sebebiyle oluşan çokanlamlılık da gerçek anlamda iştirâke dâhil edilemez. Ancak, “yukarıdaki değerlendirmelerin ışığında müşterek lafızlardan olduğu söylenen kelimelerielediğimizde geriye gerçek anlamda müşterek olan çok az miktarda kelime kalacaktır.”<sup>36</sup>

Muhammed el-Mubârek ise, konuya ‘temel anlam’ açısından yaklaşmaktadır: “Yeni manalara delâlet etmek üzere türetilmiş bulunan lafızların ekserisinin kökü temel anlama sahiptir. Bu nedenle bunlar bir sıfatta veya bu temel anlamda ortaklık gösteren farklı müsemmalara delâlet etmek kastıyla kullanılabilir. Mesela (دليل) kelimesi yol gösteren (rehber) anlamına geldiği gibi, günümüzde turistleri gezdiren kişi anlamına da kullanılmaktadır. Başka bir karşılığı ise, hemen her ülkede turizmle ilgili kurumların bastırılmış olduğu, ülkenin gezilip görülecek yerlerini tanıtan kitapçıktır. Bütün bu kullanımların temelinde, bir şeye delâlet etme, bir şeyi gösterme temel anlamı bulunmaktadır. (...) Başka bir örnek (المشروع) kelimesidir. Bunun asıl anlamı şer’an veya kanûnen yapılması mümkün, caiz olandır. Bugün kazandığı anlam; köprü, yol, baraj gibi büyük işler, bilhassa bu işlere bitirilmeden önce verilen isimdir. Ayrıca henüz yetkili mercilerce kesin olarak onaylanmamış olan kanun projesi anlamını da karşılar olmuştur.”<sup>37</sup>

el-Antâkî bu açıklamaları yeterli bulmamış ve aralarında böyle bir temel anlam ilişkisi kuramayacağımız müşterek kelimelerin olduğundan söz etmiştir: “Ne yazık ki üstat el-Mubârek’in bu açıklaması yeterli değildir. Pek çok müşterek lafızda böyle bir temel anlamdan söz edemiyoruz. Öyle lafızlar var ki, aralarında hiçbir irtibat bulunmayan çok farklı anlamlara delâlet edebilmektedir. Mesela (حال) kelimesi; dayı, yüzdeki ben, küçük tepe gibi aralarında hiçbir ilgi kurmadığımız pek çok anlama sahiptir. Ullmann, çoğu dilde iştirâkin varlığını istiâre ve mecâzla açıklama cihetine gitmiştir. Buna göre, gerçekte bir lafzın ancak bir anlamı olabilir. Lafız sonradan istiâre ve mecâz yoluyla başka anlamlar kazanır. Mesela (عين) kelimesi görme organı anlamından başka bir şeye delâlet etmezken, sonraları göze benzetildiği için su kaynağı (göze, memba) anlamını; parçanın zikredilip bütünün kastedilmesi yoluyla da casus ve zat anlamlarını kazanmıştır.”<sup>38</sup> Ancak, ‘ayn’ kelimesinin temel anlamı olan göz’le alakası bulunmayan pek çok karşılığı olduğu da unutulmamalıdır.

36 A.g.e, s. 191.

37 Muhammed el-Mubârek, *Fıkhu'l-Luğa ve Hasâisu'l-Arabiyye*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1960), s. 198-199.

38 el-Antâkî, a.g.e, s. 308.

el-Antâkî, bazı bilginlerin iştirâkin kapsamını daraltıcı bir bakış açısına sahip olduğunu ifade ediyor: “Şayet iki anlamdan birinin asıl, diğerinin ise ondan mecaz yoluyla elde edilmiş bir anlam olduğu anlaşılırsa, bu lafzı hakikî anlamda müşterek saymamız doğru olmaz. İbn Durusteveyhi, müşterek olduğu söylenen pek çok lafzın gerçekte müşterek değil, mecâzî ifadeler olduğunu düşünmekte haklıydı. Mesela ‘hilal’ kelimesi ile ilgili verilen anlamlar, aslında ondan mecaz yoluyla elde edilmiş yeni karşılıklardır. Bu da gösteriyor ki, biz bu kelimeyi müşterek sayamayız. Zira hakikî anlamda iştirâk, iki anlam arasında hiçbir bağ, ilişki tespit edemediğimiz durumlarda gerçekleşir. (...) Böyle olan lafızlar ise oldukça azdır, hatta bir elin parmak sayısını geçmez.”<sup>39</sup>

Vendryes’e göre mecaz, her ne kadar dildeki müşterek lafızların ortaya çıkmasında büyük bir rol oynasa da, bu mecaz ilgisi çok çabuk unutulur. Dile mecaz yoluyla giren yeni anlam da önceki anlamdan hiç geri kalmaz. Bir kelimenin mana veya manalarını tespit etmek istiyorsak onun geçmişine değil, bugün nasıl kullanıldığına bakmamız gerekir. Vendryes şöyle devam ediyor: “Bir kelimenin bir tek hakikî ve aslî anlamı olduğu, diğer anlamlarının ikincil ve mecâzî olarak geliştiğini söylemek, tarihî bakış açısını gündeme getirir. Oysa bu konuda tarihî bakış açısının bir kıymeti yoktur. Belki dili bütün gelişimi ve genişliğiyle tek bir bakış açısıyla kavramış olan biri, tükenmez kalemin kuş tüyünden geldiğini düşünebilir. Bu kelime (رَيْشَة), ona göre zaman faktörüne bağlı olarak gelişmiş, iki farklı anlama gelmiş olabilir. Böyle olduğu için de kelimelerin anlam gelişmelerinin seyrini takip etmekle övünen bir sözlük (رَيْشَة) maddesinde bugün tükenmez kalem olarak kullanılan karşılığı, kuş tüyü anlamından sonra zikretmiş olabilir. Ancak bugün bir Fransız gerçekte bu iki kullanım hakkında, bunların iki ayrı kelime olduğundan başka bir şey düşünmemektedir.”<sup>40</sup>

Konuya Arap dilinin ifade zenginliği açısından bakan Subhî es-Sâlih ise, bu konuda nasıl bir yaklaşım sergilenirse sergilensin, her halükârda iştirâk olgusunun Arap dilinde ifade genişliği sağladığını düşünmektedir. Ona göre el-Asma‘î, Sîbeveyhi, Ebû ‘Ubeyde gibi dilciler her ne kadar müşterek lafızlarla ilgili pek çok delil (şahit) getirmişlerse de, bazı eski dilciler bu örneklerde birtakım tesadüflerin bulunduğunu, mecaz ve kinaye yoluyla gelişen

39 *A.g.e.*, s. 308-309.

40 *el-Antâkî, a.g.e.*, s. 310.

anlam değişmesi merhalelerinin unutulmuş olduğunu düşünmektedir. Bunlara göre, anlam gelişmelerini geriye doğru takip etme imkânına sahip olsak bile, kelimenin her merhalede gelişim ve değişime doğru adım attığını, her gün yeni bir elbiseye büründüğünü ve her dil çevresinde farklı bir anlamı yansıttığını görürüz.<sup>41</sup>

es-Sâlih, lehçelerin birbirine karışmasının müşterek lafız kullanımında önemli bir rol oynadığını, bilhassa süslü ve güzel söz söyleme peşinde olanların tevriye, cinas gibi sanatları icra etmek için bundan daha güzel bir malzeme bulamadıklarını kaydetmiş ve farklı lehçelerde bu amaçla kullanılan çeşitli kelimeleri örnek vermiştir. Ona göre gerçek şiir bu tür hafifliklerden, söz oyunlarından münezzehe olsa da, büyük şairler bile süslü ifadelere başvurmadan kendilerini alamamıştır. el-Enbârî'nin bir şiirinde (جَلَسَ) fiilini altı farklı anlamda kullandığını kaydeden es-Sâlih, bu kullanımların aslında tek bir manaya; irtifâ/ yükselme anlamına indirgenebileceğini söylemiştir. Fakat bu aslî anlam zamanla unutulmuş veya sadece lügat kitaplarında korunmuştur. Daha sonra araya bizim için hâlâ meçhul olan birtakım tesadüfler girmiş ve böylece kelime aslî anlamından kayarak başka anlamlara delâlet eder olmuştur. Bununla birlikte, bir kelimenin kullanımdan düşmüş olan ama bir gün yeniden kullanım alanına girme ihtimali bulunan lafızlardan veya bugün kullanılıp da ileride terk edilme ihtimali bulunan kelimelerden olması, aslen kendisine has bir tek anlama sahip olduğu düşüncesiyle çelişmemektedir.<sup>42</sup>

Butrus el-Bustânî ise iştirâki iki kısma ayırmıştır: Birinci kısımda, dilciler, usûlcüler ve mantıkçılarda, 'müfret lafzın delâlet ettiği bütün fertler arasında müşterek olarak vazedilmesi' şeklinde tarif edilen manevî iştirâki ele almış ve bu olguya örnek olarak, dünya vb. bazı cisimlerin küre şeklinde yuvarlak olmasını göstermiştir. İkinci kısımda ise, 'müfret lafzın bir veya birden fazla manaya, aralarında tercih (üstünlük) sıralaması yapmaksızın bedel yoluyla delâlet etmesi' şeklinde tanımlanan lâfzî müşterek konusuna değinmiştir. Örnek olarak da, görme organı, su kaynağı, güneş ve altın gibi pek çok anlama gelen (عين) lafzını vermiştir.<sup>43</sup>

41 es-Sâlih, *a.g.e.*, s. 303.

42 *A.g.e.* s. 305.

43 Butrus el-Bustânî, *Kitâbu Dâirati'l-Me'ârif (L'Encyclopédie Arabe)*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, tsz.), III, 691-692.

el-Hafâcî'ye göre müşterek lafızda esas olan, her biri birbirinden bağımsız ve bağlantısız ayrı ayrı anlamlara delâlet etmesidir. Benzerlik veya mecaz gibi ilişkiler sonucu oluşmuş iştirak geçerli değildir. el-Hafâcî bununla birlikte böyle bir kabulün, dilcilerin müşterek lafız olarak belirlediği pek çok lafzı eleyeceği ve nihayetinde gerçek müşterek olarak çok az sayıda lafzın kalacağını ifade etmiştir.<sup>44</sup> el-Muneccid, el-Hafâcî'nin bu düşüncelerinden yola çıkarak şu sonuca ulaşmaktadır: "İşin doğrusu, müşterek mecazdan farklıdır. Çünkü müşterek bir dil olgusudur, mecaz ise belagatla ilgili bir konudur. Müşterek vaz' da aslolarak iki farklı hakikate delâlet eder, mecaz ise böyle değildir. Müşterekin karinesi onun hakikî anlamlarından birini ortaya çıkarır, mecazın karinesi ise ancak onun mecaz olduğunu temeyyüz ettirir. Bu sebeple mecazı müşterek lafızlar sınıfından çıkarmak gerekir."<sup>45</sup>

Buraya kadar aktardıklarımızı dikkate alındığında şunlar söylenebilir: Bu konuda her ne kadar araştırmacılar arasında görüş birliğinden bahsetmek mümkün değilse de, müşterek lafzın oluşumunda mecazın etkisi ve bu etkiyle oluşmuş iştirâkin gerçek iştirâk sayılmaması gerektiği noktasında büyük oranda bir görüş birliği söz konusudur. Mecaz ilgisinin rolü inkâr edilmese de bu bağın açık olduğu kullanımların müşterek lafızlar dairesinden çıkarılması gerektiği, bunun yanı sıra bu ilginin çok gizli olduğu, temel anlama ilgisi unutulmuş bulunan mecazî müştereklerin ise müşterek olarak kabul edilmesi gerektiği söylenmiştir. Ancak mecaz vs. belâğî ilgiler dışarıda bırakıldığında geriye çok az miktarda müşterek lafız kalacağı bizzat bu görüşü savunan dilciler tarafından ifade edilmiştir. O zaman kanaatimizce dilde müşterek lafızlar olgusundan bahsetmenin ve bu konuda müstakil araştırmalar yapmanın gereği tartışılır hale gelecektir.<sup>46</sup>

44 el-Muneccid, *a.g.e.*, s. 41-42.

45 *A.g.e.*, s.42. el-Hafâcî'nin müşterekle mecaz arasını ayırması ve mecazı sadece belagatle sınırlandırmasının isabetli olduğu söylenemez. Eğer biraz radikal bir şekilde, mesela İbn Cinnî gibi düşüncecek olursak, mecaz kullanmadan hiçbir şey söylemiyor da olabiliriz. Çünkü onun verdiği örneği hatırlayacak olursak, 'Suyu içtim.' gibi basit bir cümlede bile mecaza başvururuz. Zira hakikatte su denilen şeyin tamamını içmek imkânsızdır. Ancak bir kısmını, mesela bir bardak içmiş olabiliriz. Ama ifademiz sanki su denen şeyin tamamını içtiğimizi anlatmaktadır. Burada bir mecaz olduğu hissedilmektedir. Tabi bunu bütün dile teşmil etmek mümkün müdür, burası tartışılabilir. Bizim burada ifade etmek istediğimiz, mecazın gözden çıkarılmayacak veya önemsiz addedilemeyecek bir husus olduğudur. Zira dil mecaz sayesinde esneklik ve acıcılık kazanır. Yine bu sayede hem derinlemesine hem genişlemesine büyür, gelişir.

46 Bazı çağdaş araştırmacılar, *lafz-ı müşterek* terimini, iştirâk-i lafzî, eşadlılık/eşseslilik ve zıtanamlılık olgularını kapsayacak şekilde geniş bir anlam yelpazesinde kullanma eğilimindedir. Krş. Şahin Güven,

### Sözcük Düzeyindeki Çokanlamlılığın Sebepleri

Yukarıda iştirâk-i lâfzînin dildeki varlığı tartışılırken ileri sürülen görüşlerin satır aralarından bu sebepleri çıkarmak mümkündür. Bununla birlikte, bunları ayrı ayrı ele almanın daha uygun ve faydalı olacağını düşünüyoruz. İfade ettiğimiz gibi, iştirâki usûlcüler gibi değerlendirenler, bu işin temelinde ayrı ayrı vaz‘/anlam yüklemenin bulunduğunu düşünüyorlardı. Yani birden fazla anlama sahip olan bir kelimenin çeşitli anlamları farklı vaz‘larla oluşmuştur. Hatta bu düşünce anlam gelişmesi ve genişlemesi kabilinden olan bazı değişimleri de aynı şekilde değerlendirmekte, açık bir anlam genişlemesini bile ayrı bir vaz‘ olarak kabul edebilmektedir.

İbn Fâris, vaz‘ olgusuna ek olarak, mücâveret ve sebebiyet ilgileri şeklinde yaygın kullanıma sahip olan mecaz ilgilerini de saymıştır. Araplar bir şeye ad verirken ona yakın olan (mücâveret eden) veya sebep olan şeyleri dikkate alırlardı. Mesela bulutu ve yağmuru ‘gök’ olarak isimlendirmeleri bunu göstermektedir. Birincisinde mücâveret, ikincisinde sebebiyet ilgisi vardır. Bu ilgilerin sınırı bazılarınca daha da genişletilmiş ve çeşitli ayetlere de uygulanmıştır. Bir örnek aktaralım:

(يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا) [A'râf-26] ayetinde ifade edilen, gökten libas (elbise) indirilmesi nasıl olmaktadır? Gökten indirilen hiç şüphesiz yağmurdur. Elbise ise pamuktandır ve pamuk da su olmadan yetişemez.<sup>47</sup>

Çeşitli kelimelerde görülen kalb (harflerin kelime içindeki yerlerini değiştirme) de iştirâke neden olabilmektedir. Örnek: (دَمِي-دَام). Bunlardan birincisinin anlamı ‘devam etmek’ iken, ikincisinde ‘kanamak’ gibi farklı bir anlam ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ibdâl de anlam farklılaşmasına sebebiyet verebilmektedir. Mesele (حَتَّكَ) olgunlaştırmak anlamına gelirken, (حَتَّكَ) kapkara olmak anlamını yansıtır.

Başka bir sebep de kelimenin terim değeri kazanmasıdır. Mesela (تَوْجِيه) kelimesi lügatte yönelmek anlamına gelirken, Bedî ilminde kullanılan bir sanatın adı olmuştur. Ayrıca pek çok mecaz çeşidi; anlam genişlemesi, anlam daralması, sebebiyet ilişkisi, bir şeyin bir kısmının söylenip tamamının kaste-

*Kur'ân'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*, (İstanbul: Denge Yayınları, 2005), s. 94-95. Buna mukabil, çokanlamlılık konusunu lafızda iştirâk ve manada iştirâk olmak üzere iki açıdan ele alan çağdaş bir çalışma için bkz. Abdülkerîm Muhammed Hasan Cebel, *Fî İlmi'd-Dilâle-Dirâse Tatbîkiyye fî Şerhi'l-Enbârî li'l-Mufaddaliyyât*, (Kahire: Dâru'l-Ma'rife el-Câmi'iyye, 1997), s. 38-40 ve 293-314.

47 el-Muneccid, a.g.e, s. 35.

dilmesi, bir şeye bulunduğu yerin isminin verilmesi gibi anlam değişmelerinde önemli role sahiptir.<sup>48</sup>

Arap lehçelerinin farklı oluşu da dildeki müşterek lafızların sebepleri arasında sayılmış, hatta müşterek lafızların çoğu bu sebebe dayandırılmıştır. Böyle düşünenlere göre, sözlük yazarları kelimeleri toplarken lehçe farklılıklarına dikkate etmeden eserlerini oluşturdukları için, bir kelimenin sözlükte birden fazla anlamı yer almıştır.

Ayrıca bazı kelimelerin seslerinde (lafızlarında) meydana gelen birtakım değişmeler ve gelişmeler de iştirâke sebep olmaktadır. Mesela (نَمَمَة) kelimesindeki (غ), mahreç yakınlığından dolayı hemzeye dönüşmüş ve kelime (نَامَمَة) şeklinde aynı anlamda kullanılabilir olmuştur.<sup>49</sup>

İştirâke sebep olan hususları kısaca sıralayacak olursak:

1. Ayrı ayrı vaz'edilme (kelimenin yeni anlamlarının diğerlerinden bağımsız olarak belirlenmesi)
2. Lehçe farklılıkları ve lehçeler arası kelime alış-verişi
3. İstiâre, mecâz gibi çeşitli ilgiler
4. Kelimenin morfolojik yapısında meydana gelen -ibdâl, kalb vb.- birtakım değişmeler
5. Kelimenin medlûlünün değişmesi (*tevcîh* kelimesinin dildeki lügat karşılığı ile terim anlamı arasındaki farkta olduğu gibi).<sup>50</sup>

Günümüz dilcilerinin saydığı nedenler arasında, temel anlam ilkesi ve medlûl/gösterilenin değişmesi ile anlamın değişmesi önemlidir. Birincide, bir kelimenin aralarında ortak bir sıfat (câmî sıfat) bulunduğu için pek çok anlamı yansıtması söz konusudur. el-Mubârek'in verdiği 'delil' örneği hatırlanacak olursa, buradaki ortak anlam 'göstermek'tir. İkinci durumda ise divit örneği hatırlanabilir. Önceden kuş tüyünden yapılmış olan kalem (divit) anlamında kullanılan (رَيْشَة) kelimesi, kalem modern teknolojilerle üretilmeye başlandı-

48 *A.g.e.*, s. 35.

49 İmîl Bedî' Ya'kûb - Mişâl Âsî, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fi'l-Luğati ve'l-Edeb*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), I, 139. Kanaatimizce bu örnekte hata veya eksik izahat söz konusudur. Çünkü burada gerçekleşen iştirâk değil, eşanlamlılıktır. Ancak verilen örnek için sözlüğe bakıldığında kastedilenin, ibdâl sonucu oluşan yeni kelimenin eski anlamından başka yeni anlamlar kazanması olduğu zannedilmektedir.

50 Çokanlamlılık konusunu (الاشتراك الوبليسي) şeklinde ele alan ve sözlüksel çokanlamlılığın yukarıda değinilen sebeplerini örneklerle açıklayan bir çalışma için Sâlim bkz el-Hammâş, *Fıkhu'l-Luğa*, <http://www.angelfire.com/tx4/lisan/fiqhluhah/polysemy.htm>, <http://www.khamash.cjb.net> (12.02.2010).

tan sonra da yazma aletinin ismi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Böylece her durumda bu kelimenin iki anlamı vardır: kuş tüyü ve kalem.<sup>51</sup>

Eski Arap lehçelerinin birbirinden farklılık arz etmesi ve kelimenin ses değişimi de iştirâke yol açmaktadır. Birinci durumda, pek çok müşterek kelime Arap lehçelerinin farklı kullanımlarından ortaya çıkmıştır. Lügat yazarları dil malzemesini toplarken bu farklılara dikkat etmedikleri için, sözlüklerdeki kelimelerin çoğu müşterek anlamlı kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır.<sup>52</sup>

Ayrıca, herhangi bir lafzın aslî seslerinde; değişim, hazf, ziyade gibi birtakım değişmeler/gelişmeler olabilmekte ve böylece aynı lafzın farklı anlamları ortaya çıkabilmektedir.<sup>53</sup>

Müşterek lafızların açıklık ve anlaşılabilirliğin uygun olmadığı durumlar için vaz' edildiği de düşünülmelidir. Buna göre, açıklanması halinde fitne veya kötü bir sonucun ortaya çıkacağı varsayılan durumlarda kapalı ve genel bir kullanım kastyyla müşterek lafızlar tercih edilmiştir. Bunun en güzel örneğini, Hz. Ebubekir'in tevriye sanatına örnek gösterilen meşhur sözü oluşturmaktadır. Nitekim Hz. Peygamberle hicretleri esnasında yolda Hz. Ebubekir'e yanındakinin kim olduğu sorulduğunda (هَادٍ يَهْدِينِي) yani 'bana yol gösteren bir rehber' cevabını vermiş ve muhtemel bir tehlikeyi savuşturmuştu. İkinci olarak, başka dillerden geçen ve birbirine şeklen yakın olan lafızların zamanla müşterek hale gelmesi durumudur. Örneğin, Yunancadan geçen 'burç' kelimesi o dilde 'kale' anlamına gelmekte idi. Bu kelimenin Arapçadaki karşılığı olan burc (veya بَرَج) ise 'güzel yüzlü' anlamında kullanılmaktaydı. Başka bir örnek: ayıklığın zıddı olan *sekr*, Arapça asıllı olmakla birlikte, bir yırtığı, açığı kapama anlamına gelen *sekr* Aramice'den alınmıştır.<sup>54</sup>

### Çokanlamlılık-Bağlam İlişkisi

Fr. *contexte*, İng. *context*, Alm. *kontext*, Ar. (سَيَاق - مَقَام) gibi terimlerle ifade edilen ve cümle semantiği olarak değerlendirilen bağlam, "bir dil biriminden önce ve sonra gelerek onu etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim ya da birimler bütünü, bir göstergenin kendini çevreleyen öğelerle kazandığı

51 el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 308.

52 el-Vâfi, *a.g.e.*, s. 196.

53 el-Vâfi, *a.g.e.*, s. 196.

54 el-Muneccid, *a.g.e.*, s. 44-46.

yeni kavram.”<sup>55</sup> şeklinde tanımlanmıştır. Türkçede ‘çocuk’ kelimesinin herkesin bildiği bir anlamı mevcuttur. Ancak bu kelimenin çeşitli kullanımlarında ortaya koymuş olduğu kavram her zaman aynı değildir. Örnekler:

1. Bebek anlamı: “Çocuğu emziriyor.”
2. Okul çağındaki küçük anlamı: “Çocuk okula başladı”, “Çocuğum ilkokulu bitirdi.”
3. Genç, delikanlı anlamı: “Çocuk evlenme çağına geldi, “Çocuk asker oldu.”
4. Yetişkin insan anlamı: “Çocuğu terfi ettirmemişler”, “Çocuğu başka yere atamışlar.”<sup>56</sup>

Türkçede ‘bırakmak’ fiili mesela ‘sigarayı bıraktım’ derken bir alışkanlığı terk etme; ‘işı bıraktım’da istifa etmek; ‘tutukluyu bırakmışlar’da salıverme; ‘çocuğu bıraktım, artık karışmayacağım’ cümlesinde ise ilgiyi kesmek anlamlarını yansıtır.<sup>57</sup> Örnekler çoğaltılabilir.

Eski dilciler tarafından da bilinen bağlam konusu üzerinde 1950’li yıllarda Z. S. Harris durmuş ve cümlenin bir düşüncüyü anlatmada yeterli olmadığı sonucuna varmıştı. Harris, *discourse* adını verdiği cümleden büyük söz parçalarının kendine özgü yapı özellikleri olduğunu düşünüyor, bir cümleden çıkarılacak anlamın, bu *discourse*’un bütün parçalarının birbiriyle olan ilişkileriyle aydınlatılabileceğini savunuyordu.<sup>58</sup>

Bazı dilciler bağlamı, dil-içi ve dil-dışı bağlam olmak üzere iki kısımda incelemeyi gerekli görmüşlerdir. Dil-içi bağlamla, metin bağlamını yani konteksi, dil-dışı bağlamla da durum bağlamını (*context of situation*-hal karinesi) kastetmişlerdir. Palmer’ın kaydettiğine göre, bağlamı semantik çalışmaların dışında bırakmayı savunan dilciler şu gerekçelere dayanıyordu:

1. Bir cümlenin anlamı veya muğlâk ya da aykırılık ifade eden bir cümle olduğu, herhangi bir bağlamla ilgili bulunmaksızın bilinebilir. Ayrıca, dili konuşan bireylerin, bir cümleyi herhangi bir bağlamda kullanmadan önce onun anlamını bilmeleri gerekir. Bu da anlamın bağlamdan bağımsız olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Palmer bu gerekçeye, ortaya konan argümanın ispatlamayı amaçladığı şeyi ispatlamış gibi temellendirmeye çalıştığı için itiraz

55 Koç, *a.g.e.*, s. 40-41.

56 Koç, *a.g.e.*, s. 41.

57 Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 524.

58 *A.g.e.*, s. 526.

etmiş ve bir cümlemin anlamının bağlamdan bağımsız olarak hangi anlamda bilenebileceğini sorgulamıştır.<sup>59</sup>

2. Daha makul görünen diğer argüman ise şunu öngörmektedir: Tecrübe dünyası, insan bilgisinin tamamını zorunlu olarak içermektedir. Bunu kabul eder ve semantiğin referans yoluyla tanımlandığını düşünürsek, bu durumda semantiğin alanı sonsuz olacaktır. Şurası kesindir ki, semantikte dünya hakkındaki bilgi ile ilgisi olmayan dilsel yetenek diye bir şey yoktur. Ancak bu gerçek çalışma alanımızı bir şekilde sınırlandıramayacağımız anlamına gelmez. Fakat onu sadece dilsel alanla sınırlandırabileceğimizi düşünmek de hata olur.<sup>60</sup>

Dil-içi bağlam veya dilsel bağlam konusuna gelince, Palmer'ın kaydettiğine göre, dil-dışı bağlamda olduğu gibi burada da aşırı görüşler ileri sürülmüştür. Bunların başında, kelimenin anlamının, içinde bulunduğu bağlam yoluyla tam olarak ifade edilebileceğini savunan görüş gelmektedir. Harris'in 1950'lerde, yapısalcılığın en parlak dönemini yaşadığı bir zamanda, dağılımsalci<sup>61</sup> görüşüyle ortaya çıkan bu yaklaşım, dilin gözlemlenebilir özelliklerini ele alıp incelemektedir. Yani daha bulanık ve karışık olan dil ile dilsel olmayan tecrübe dünyası arasındaki bağlantı yerine, dil-içi ilişkileri ele almaktadır. Palmer'a göre bu ifade şekli ikna edici değildir, çünkü öncelikle bu yaklaşım anlam terimi ile genel olarak kastedilen şeyi ele alıp incelememektedir. İkinci olarak, bu yaklaşımın nasıl olup da (dağılımın aynılığı ve farklılığı yoluyla) anlamın aynılığı ve farklılığına işaret etmekten öte bir şey yapabileceğini anlamak zordur. Bu yaklaşımın, dilsel bir unsurun bulunduğu tüm bağlam ve çevrelerin bir listesini sunmak dışında, anlamın mahiyetine dair söyleyeceği şeyler net değildir. Üçüncü olarak, anlamın aynılığı ve farklılığı meselesinin, unsurların dağılımının aynılığı ve farklılığı ile herhangi bir ilgisi yoktur. Çünkü özellikle zıt anlamlı kelimeler büyük oranda özdeş dağılım içerisinde bulunacak olmalarına karşın, eşanlamlı görünen kelimeler oldukça farklı bir dağılıma sahip olacaktır. Dördüncüsü ve en önemlisi, anlamı dağılım yoluyla tanımlamanın, büyük ölçüde 'arabayı öne atı ise arkaya koşmak' gibi ters bir iş yapmak olduğu son derece açıktır. Kelimeler farklı anlamlara sahip oldukları için farklı dağılıma sahip olmaktadır.<sup>62</sup>

59 Palmer, a.g.e, s. 60.

60 Palmer, a.g.e, s. 60-63.

61 Dağılımsal dilbilim ve dağılımsal inceleme hak. bkz. Kıran, a.g.e, s. 178-185.

62 Palmer, a.g.e s. 112-113.

Bağlam meselesi konumuz açısından da son derece önemlidir. Nitekim çokanlamlılığın tespitinde, daha doğrusu cümlede çokanlamlı öğelerin hangi anlamlarında kullanıldıklarının belirlenmesinde yegâne kıstas bağlamdır.

Nitekim el-Muberrred (ö.286/899) bu durumun farkında olarak, Kur'an'daki müşterek lafızları ele aldığı eserinin başında bağlamın ehemmiyetine dikkat çekmiştir. Ona göre müşterek lafız kullanan kişi, kastettiği anlamı belirleyen bazı ipuçları vermek durumundadır.<sup>63</sup>

Aynı şekilde İbnu'l-Enbârî (ö.338/949) de şu sözleriyle bağlamın önemine işaret etmiştir: “Arapların kelamı, birbirini tashih eden, öncesiyle sonrası arasında irtibat kuran bir yapıya sahiptir. Anlam ancak söz tamamıyla sarf edildiği zaman ortaya çıkar. Mesela (حَمَل) kelimesi hem kuzu anlamına gelir hem de insanlara verilen bir adı karşılar. Burada hangisinin kastedildiğini ancak kelamın bütünlüğü içinde tespit edebiliriz.”<sup>64</sup>

Görüldüğü gibi, çok eski dönemlerden itibaren bu mesele üzerinde durulmuş ve bunun önemine işaret edilmiştir. Arap dilinin yapısına, işleyişine ve inceliklerine vakıf olan eski dilciler, müşterek lafızların kullanımında birtakım sorunların çıkabileceğini sezdikleri için, konuşan kişinin muradını belli edecek şekilde konuşması gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca bu konuya önem verilmesinin bir nedeni de, müşterek lafızların dilde kapalılığa ve belirsizliğe yol açtığını düşünenlerin bu yöndeki tenkitleridir. Çünkü müşterek lafızların kapalılığa yol açtığı yolundaki itiraza, bağlam ve kullanımın belirleyiciliği ile cevap verilmiştir.

Klasik dönemden farklı olarak, modern araştırmalarda bağlam vurgusunun daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun iki sebebi olabilir: Birincisi, bağlam konusunda genel dilbilim alanında oldukça zengin araştırmalar yapılmış ve bağlamın önemi günümüzde daha çok takdir edilir olmuştur. İkincisi, bilhassa Arapça açısından, tartışma konusu olan müşterek lafızların temel veya hakikî anlamlarına döndürülmesi, araya giren uzun zaman dilimi nedeniyle daha da zor hale gelmiştir. Klasik dilciler bu konuda nispeten daha şanslı bir konuma sahiptiler.

Bu konuda genel kanaat, müşterek lafzın hangi anlamının kastedildiğini tespit edebilmek için bağlama müracaat etmenin gerekli olduğu yönündedir.

63 el-Muneccid, *a.g.e.*, s. 36.

64 *A.g.e.*, s. 36.

Araştırmacılar her ne kadar farklı isimlere gönderme yaparak ifade etseler de, bu konuda genellikle benzer görüşleri nakletmişlerdir. el-Antâkî, Leroy’dan yapmış olduğu nakilde, hemen bütün dilticilerin ittifak ettiği yaklaşımı şöyle ifade etmektedir: “Biz bir kelimenin aynı anda birden fazla anlama geldiğini söylemekle aldanmış oluyoruz. Zira, bu çokanlamlı kelimelerden herhangi birinin delâlet ettiği anlamlardan zihnimizde, ancak, bağlama uygun olan anlam belirir. Diğerleri ise dağılır, silinir ve yok olur. Biz aşağıda yer alan üç ayrı cümlede aslında üç ayrı fiil kullanmış oluyoruz:

1. (الْخَيْطُ يُقْصُّ التَّوْبَ) “Terzi elbiseyi *biçiyor*.”
2. (الْخَبْرُ الَّذِي يُقْصُّ الْعُلَامَ صَاحِحٌ) “Çocuğun *anlattığı* haber doğrudur.”
3. (الْبَدْوِيُّ مَنْ يُقْصُّ الْأَثَرَ). “Bedevî izleri *takip eden* kimsedir.”

Bu durumda kelimenin anlamını tayin eden bağlamdır. Zira çokanlamlı kelime her ne kadar birden fazla anlamı karşılayacak özellikte olsa da, ifade etmiş olduğu kıymeti ona biçen, bir anlamda ona dayatan bağlamdır. Aynı şekilde bağlam, kelimeyi zihnimizde bulunan eski anlamlarından ve çağrışımlarından kurtarır, ona güncel ve aktüel bir anlam katar. Bununla birlikte, bütün muhtemel anlamlarıyla kelime, bağlama göre şekillenmeye ve aktif hale gelmeye hazır bir vaziyette, bütün kullanımlarından bağımsız olarak zihindeki yerini korur.”<sup>65</sup>

el-Muneccid benzer bir görüşü Ullmann’dan aktarmaktadır. Ayrıca bu konuda bazılarının aşırıya kaçtığını bildirmekte ve buna Ramazan Abduettevâb’ın “Esasında müşterek lafızların varlığından, ancak sözlüklerin tozlu sayfaları bağlamında söz edebiliriz. Metinler ve kullanımlardaki varlığına gelince, burada bu anlamlardan ancak bir tanesi geçerlidir.”<sup>66</sup> görüşünü örnek vermektedir: el-Muneccid ayrıca Dr. Ramazan’ın, müşterek lafızların lügat kitaplarında bulunduğu dair görüşüne de katılmamaktadır. Çünkü ona göre mesela Arapça sözlüklerde müşterek kelimeler ancak Kur’an, hadis, şiir veya darb-ı meseller bağlamında bir kullanım alanı ifade etmekte ve sözlükler müşterek anlamlı kelimelerin bağlamdaki anlamını ifade etmemize yardımcı olacak örneklerle yetinmektedir.

Biz bu konuda farklı düşünüyoruz. Çünkü bilhassa eski sözlükler aynı kelimenin farklı anlamlarını verirken büyük oranda ilgili master veya isimle bir-

65 el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 310–311.

66 el-Muneccid, *a.g.e.*, s. 40.

likte yani çeşitli kullanımlarıyla vermektedir. Böylece bir anlamda kelimenin muhtemel bağlamlarda ifade edebileceği anlamlar ortaya konmaktadır. Bunu test etmek için küçük bir araştırma yapmak yeterli olacaktır. Bunu söylerken, elbette sözlüğün, kelimenin muhtemel bütün bağlamlardaki tüm kullanımlarını yansıttığını kastetmiyoruz. Bu zaten imkân dışıdır. Zira hayat akıp gitmektedir, yeni bağlamlarda yeni anlamların üretilmesi hiç durmadan devam etmektedir. Bir sözlüğün bütün bunları kapsaması zaten mümkün değildir. Bu durumun üstesinden gelmek için iki çözüm yolundan bahsedilebilir: Birincisi, hayatın ve anlam dünyasının hızına ayak uydurabilecek yeni çalışmaların yapılması-ki bu zaten yapılmaktadır, yeni yazılan pek çok sözlüğün arkasında bu sebep yatmaktadır. İkincisi, kelimenin mümkünse ilk anlamının hiçbir zaman ihmal edilmemesi. Bu çok önemlidir, çünkü bize anlam gelişme ve değişmelerinin seyrini takip etme imkânı verir. Ayrıca önceki nesillerle ve onların kullandığı dille bugün arasında irtibatı kolaylaştırır. Bağlama da bir açıdan katkısı vardır; zira bir kelime herhangi bir bağlamda kullanıldığında, genelde akla önce ilk anlam (el-ma‘na’l-hakîkî veya el-ma‘na’l-aslî) gelir. Eğer bu anlam uygun düşmüyorsa bağlamın gösterdiği doğrultuda yan veya mecâzî anlamlara müracaat edilir.

### **İştirâk-i Lâfzî'nin Diğer Disiplinlerde Ele Alınışı**

İslamî ilimlerin hemen hepsinin altyapısını teşkil eden dil konularının, söz konusu ilim dalları için ifade ettiği değeri hatırlamamızda tutmak kaydıyla, müşterek lafızların ele alındığı dört ilim dalından (Belâgat, Usûl-u Fıkıh, Mantık ve Kur'an İlimleri) bahsedebiliriz. Söz konusu disiplinlerde iştirâk konusunun değerlendiriliş biçimi, dahası dilbilimsel incelemeden ayrıldığı yönleri müstakil bir çalışmanın konusu olacak genişliktedir. Bu nedenle burada sadece kısaca değinilmekle yetinilecektir.

Belâgat ilminde müşterek lafızlar kullanılmak suretiyle; istihdam, tevriye ve tevcih vb. sanatların icrâ edildiği görülmektedir. Buradaki iştirâk yönü çoğunlukla cümlenin veya ilgili pasajın tamamı ve bu sanatlar bilindiği takdirde ortaya çıktığı için, birinci derecede ilgi alanımıza girmemektedir. Bununla birlikte, müşterek lafızların özellikle edebî metinlerde nasıl bir işleve sahip olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.<sup>67</sup>

<sup>67</sup> Müşterek lafızların Belâgat ilminde ve çeşitli edebî sanatlardaki kullanımları için bkz. Akdemir, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, s. 185-186. İstihdam için ayrıca bkz. Takiyüddin Ebî Bekr Ali b. Abdillâh el-Hamevî

İştirâk-i lâfzî veya müşterek lafızlar konusu Usûl-u Fıkh'ın değişmez bahislerindedir ve genellikle, nasslardan hüküm çıkarma (istinbât) başlığı altında ele alınmaktadır. Usûl bilginleri iştirâkin aklen imkanından başlamak suretiyle, vazedilişi, sebepleri, hükümleri gibi pek çok konuda değerli düşünceler ortaya koymuşlar ve bu alanda oldukça geniş bir literatür oluşmasını sağlamışlardır. Usûlcülerin müşterek lafız tanımları ve müşterek lafzı değerlendiriş biçimleri, çeşitli dilliler tarafından da benimsenmiştir. Usûlcüler gibi düşünen dilliler, müşterek lafızların usûlcülerin tanımında olduğu gibi, hakikat üzere ve her birinde ayrı bir vaz'la gerçekleşmiş olduğunu düşünmüşler ve bunun dışında kalan müşterek lafızları eleme yoluna gitmişlerdir. Usûlcülerin vaz'da hakikati şart koşmaları ve hükümlerine bunu esas teşkil etmeleri kendi metodolojileri açısından isabetlidir. Ancak dilin tamamına yönelik inceleme yapmakla yükümlü olan dilcinin, dil hadiselerini başka bir ilim dalı çerçevesinden değerlendirmesi doğru olmaz.<sup>68</sup>

Müşterek lafızlar Mantık ilminin değindiği konulardandır. Müşterek'in tanımını konusunda mantıkçılar arasında fazla ihtilaf edilmemiştir. Özellikle aynı zamanda usûlcü olan mantıkçılar müşterek'i, "farklı mevcûdâta tanım ve hakikat olarak itlâk olunan müfret lafız"<sup>69</sup> olarak tanımlamıştır. Bu konuda verilen örnekler de öncekilerden farklı değildir: 'Ayn' lafzı hem gören göze, hem su kaynağına, hem güneşe itlâk olunur, bunların tamamının tanımları ve hakikatleri birbirinden farklıdır. Mantıkçılar, müşterek lafzın mantıktaki mütevâtî, müşekkek, müteşabih, müstear, menkûl gibi pek çok kavramla ilişkisini ve bunlardan ayırdığı yönleri ayrıntılı olarak ifade etmiştir. Tıpkı usûlcüler gibi, mantıkçılar da müşterek lafzın umûm ifade etmesi hakkında görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bir kısmı Şafiler gibi umûmu, yani müşterek lafzın delâlet ettiği bütün anlamlara muhtemel olduğunu savunurken, bir kısmı ise Hanefiler gibi düşünmüş ve müşterek lafzın aynı anda bütün anlamlarına muhtemel olarak kullanılamayacağı görüşünü benimsemiştir.<sup>70</sup>

el-Ezrâfî, *Hizânetu'l-Edeb*, (Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1987), I, 119-125; Celâluddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'duddîn b. 'Umar el-Kazvînî, *el-İdâh fî Ulûmi'l-Belâğa*, (Beyrut: Dâru İhyâi'l-'Ulûm, 1998), s. 332-334; M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989), s. 190-191; Tâhirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994), s. 160-161; Nusrettin Bolelli, *Belâgat-Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri*, (İstanbul: İFAV Yay., 1993), s. 136-137.

68 Müşterek lafızların Usûl-u Fıkh'ta kullanılması ile ilgili geniş malumat için bkz. el-Muneccid, *a.g.e.*, s. 55-74. 69 *A.g.e.*, s. 57.

70 el-Muneccid, *a.g.e.*, s. 71.

Müşterek lafzın konu edildiği alanlardan biri de hiç şüphesiz Kur'an ilimleridir. Burada karşımıza iki türlü çalışma şekli çıkmaktadır: Birincisi Kur'an'da müşterek olduğu düşünülen lafızları toplayan, bir araya getiren ve bunların anlamlarını açıklayan çalışmalar ki, literatürde buna *el-Vucûh ve 'n-Nezâir*<sup>71</sup> adı verilmektedir. Diğer çalışma türünde ise müşterek lafzın tanımı, bu konudaki münakaşalar, tefsir ilminde ifade ettiği değer gibi Tefsir Usûlüne dair esaslar ele alınmaktadır. Vucûh terimi, birden fazla anlama gelen müşterek lafızlar, nezâir ise eşanlımlı (tek anlamlı/birbirine benzeyen) lafızlar için kullanılır.

Müşterek lafızlarla alakalı çeşitli ilim dallarında sergilenen yaklaşımlar ve buraya aldığımız örnekler de göstermektedir ki, aynı olgudan bahsedilmekle beraber, farklı ilmî disiplinler bu konuda kendilerine mahsus bir yol çizmekte ve ilimlerin farklılaşması gerçeğinden hareketle, aynı olguyu farklı terimlerle ifade edebilmektedir. Örneğin, nezâir teriminden kastedilenin, Kur'an'da aynı anlamı (veya kavramı) yansıtmak için kullanılan farklı kelimeler olduğu göz önüne alınırsa, dilbilimde bu olgunun eşanlımlılık veya terâdüf olarak isimlendirildiğini söylemek mümkündür.

## SONUÇ

Arap dilinde çokanlamlılık konusu, bizim bu makalede ele aldığımız yönüyle incelendiğinde, ortaya şu sonuç çıkmaktadır: Konu başlangıçtan beri tartışmalıdır ve kanaatimizce tartışmaların temelinde, belli bir tanımda uzlaşmamış olması yatmaktadır. Klasik dilciler iştirâk konusunda genel bir görüş ortaya koymuşlar ve buna dair örnekler vermekle yetinmişlerdir. Daha sonraki dilciler ise, bilhassa usûlcülerin etkisiyle, iştirâkin tanımına birtakım şartlar ve kayıtlar koymuşlar ve bu sayede müşterek lafızların kapsamını daraltmışlardır. Tanımda hakikî olarak ve ayrı ayrı vazedilme şartını ilave etmekle; mecaz, istiâre, kinaye gibi pek çok ilgi dışarıda bırakılmış, kelimenin morfolojik değişimleri de iştirâk için geçerli neden olarak kabul edilmemiştir. Bu tanımın gereği uygulandığında müşterek olarak kabul edilen pek çok kelimenin elene-

71 Bu alanda yazılmış eserlerin uzunca bir listesi için bkz. el-Muneccid, *a.g.e.*, s. 75–82. Vucûh ve Nezâire dair günümüze kadar ulaşan ilk telifin, Mukâtil b. Suleymân'a (ö. 150/767) ait *Kitâbu 'l-Vucûh ve 'n-Nezâir* adlı eser olduğu kabul edilir. Cerrahoğlu'nun kaydettiğine göre, Mukatıl her ne kadar kitabını bu şekilde isimlendirmişse de, eserinde yalnızca 190 civarında kelimenin vucûhuna değinmiş, nezâire dair örnek vermemiştir. [Kırş. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Fezr Yayınevi, 1996), I, s. 198–200].

ceği, bizzat bu tanımı benimseyenlerce ifade edilmiştir. Hatta bazılarınca bu sayının bir elin parmaklarını geçmeyeceği söylenmiştir. Nitekim sayının az olması, müşterek lafızların fesahat ve anlaşılabilirlik için bir engel teşkil ettiğini düşünenlerce olumlu karşılanmaktadır. Böyle düşünenler aynı bakış açısıyla, Kur'an'da müşterek kelimenin bulunmadığını, çünkü Kur'an'ın fesahatte eşsiz olmasının buna engel teşkil edeceğini ifade etmişlerdir.

Biz bu konuda farklı düşünüyoruz. Müşterek lafızları çeşitli ilgilerden dolayı elemek, belki kolay olabilir ama onların dilde ifade ettiği değeri ihmal etmek o kadar kolay olmasa gerektir. Dil sürekli gelişime ve değişime açık olduğu için bu hareketli ve dinamik yapısını çoğunlukla anlam değişmelerine borçludur. Temel anlamlar zamanla, pek çok ilgiden dolayı yan anlamlara doğru gelişir. Bu olgu sonucunda dil açısından son derece zengin ürünler elde edilir. Dil varlığının büyük çoğunluğu bu şekilde meydana gelmiştir. Bugün temel anlamından başka bir anlam taşımayan çok az kelimeye sahibiz. Bazı ihtiyaçları karşılamak üzere üretilmiş olan teknik tabirler bile çok kısa sürede yan anlamlara doğru gelişim göstermektedir. Bunun için küçük bir sözlük taraması yapmak kâfidir. Yan anlama doğru gelişme, çoğunlukla mecâz ve istiâre yoluyla olmaktadır. Fakat biz bu tür kullanımlara o kadar alışmışızdır ki buradaki mecaz ilgisinden çoğu kez haberdar bile olmayız.

Nihaî olarak, bu konuda çözümün mümkün olduğunu düşünüyoruz. Yapılacak tek şey var: İki farklı durum için iki farklı terim kullanmak. Nitekim daha önce ifade ettiğimiz gibi, pek çok dilde bu iki durum için ayrı tabirler kullanılmaktadır. Yani aralarında hiçbir ilişki bulunmayan müşterek kelimeler için ayrı bir terim; mecaz, istiâre gibi ilgilerle anlam gelişmesi şeklinde müşterek olan kelimeler için ayrı bir terim kullanılır. Türkçede eşadlılık, İngilizcede *homonymy* ve *homography*, Fransızcada *homonymie* gibi terimler, aralarında hiçbir ilgi bulunmayan ancak yazımları ve şekilleri aynı olan kelimeleri karşılamaktadır. Buna mukabil Türkçede çokanlamlılık, İngilizcede *polysemy*, Fransızcada *polysémie* gibi terimler de, aralarında bir ilgi kurulabilen müşterek lafızları ifade etmede kullanılmaktadır. Aynı metod Arap dili için uygulanacak olursa; çeşitli anlamları arasında hiçbir ilgi kurulamayan, başka bir deyişle tek bir asla ircâ edilemeyen kelimeler için *müşterek* terimi kullanılır. Aralarında bir ilgi bulunan ve tek bir asla ircâ edilebilen kelimeler için de yeni bir terim türetilir. Nitekim son zamanlarda çokanlamlılık olgusunu

karşılmak üzere, bazı Arap araştırmacıların ‘taaddüdü’l-mâ‘nâ’ terimini kullanmaya başladığı görülmektedir.

### KAYNAKÇA

- Akdemir**, Hikmet, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, İzmir: Nil Yayınları, 1999.
- Aksan**, Doğan, *Anlambilim- Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayınları, 1999.
- \_\_\_\_\_, *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Beşinci Baskı, Ankara: TDK Yayınları, 1995.
- Albayrak**, Halis, *Tefsir Usûlü*, İstanbul: Şule Yayınları, 1998.
- el-Antâkî**, Muhammed, *Dirâsât fî Fıkhi’l-Luğa*, Beyrut: Dâru’ş-Şarki’l-Arabî, 1969.
- Atakan** Altınörs, *Dil Felsefesi Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma, 2000.
- Bilgegil**, M. Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.
- Bolelli**, Nusrettin, *Belâgat-Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri*, İstanbul: İFAV Yay., 1993.
- el-Bustânî**, Butrus, *Kitâbu Dâirati’l-Me‘ârif (L’Encyclopédie Arabe)*, Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, tsz.
- Cebel**, Abdulkarîm Muhammed Hasan, *Fî İlmi’d-Dilâle-Dirâse Tatbîkiyye fî Şerhi’l-Enbârî li’l-Mufaddaliyyât*, Kahire: Dâru’l-Ma‘rife el-Câmi‘iyye, 1997.
- Cerrahoğlu**, İsmail, *Tefsir Tarihi I-II*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Cündioğlu**, Düccane, *Anlamın Buharlaşması ve Kur’an*, İstanbul: Tibyan, 1997, İkinci Baskı.
- \_\_\_\_\_, *Sözlü Kültür’den Yazılı Kültür’e Anlam’ın Tarihi*, İstanbul: Tibyan, 1997.
- Çetin**, Esmâ, Dâmegânî’nin *el-Vücûh ve’n-Nezâir İsimli Eserindeki Metodu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Ü. Sos.Bil.Enst., 2006.
- Çetin**, Nihad M., “Arap Dili ve Edebiyatı” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.III, ss. 282-309.
- ed-Dâmegânî**, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Muhammed, *Kâmûsu’l-Kur’ân ev Islâhu’l-Vücûh ve’n-Nezâir fî’l-Kur’âni’l-Kerîm*, thk: Abdulaziz Seyyidu’l-Ehl, Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1985.

- Doğan**, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: İz Yayınları, 1996.
- Ebû Zehra**, Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi 'Fıkıh Usûlü'*, çev. Abdülkadir Şener, Ankara: Fon Matbaacılık, 1981.
- el-Ezrârî**, Takiyyuddîn Ebî Bekr Ali b. Abdillâh el-Hamevî, *Hizânetu'l-Edeb*, Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1987.
- el-Gazâlî**, Ebû Hâmid, *Mi'yâru'l-İlm*, thk: Suleyman Dunyâ, Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1961.
- Güven**, Şahin, *Kur'an'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*, İstanbul: Denge Yayınları, 2005.
- İbn Cinnî**, Ebu'l-Feth 'Usmân, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, tsz.
- İbn Fâris**, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Luğati'l-Arabiyye ve Mesâilihâ ve Suneni'l-Arab fî Kelâmihâ*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Manzûr**, Mumammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut: Dâru Sâdir, Birinci Baskı, I- XV, tsz.
- İşler**, Emrullah, "Çokanlamlılık, Anlam Daralması ve Kur'an'ın Türkçe Çevirilerinde Yapılan Yanlışlar", *Kur'an ve Dil Sempozyumu*, içinde, ss. 385-397.
- \_\_\_\_\_, "Secde' Kelimesi ve Türkçeye Çeviri Sorunu", *İslâmiyât*, 1998, c. 1, S. 3, ss. 105-115.
- el-Kazvîni**, Celâluddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'duddîn b. 'Umar, *el-İdâh fî Ulûmi'l-Belâğa*, Beyrut: Dâru İhyâi'l-'Ulûm, 1998.
- Koç**, Nurettin, *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1992.
- el-Mubârek**, Muhammed, *Fikhu'l-Luğa ve Hasâisu'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1960.
- el-Muneccid**, Muhammed Nureddîn, *el-İştirâku'l-Lafziyyu fî'l-Kur'âni'l-Kerîm-Beyne'n-Nazariyyeti ve'l-Tatbîk*, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1998.
- Palmer**, Frank Robert, *Semantik-Yeni Bir Anlambilim Projesi*, çev. Ramazan Ertürk, I. Baskı, Ankara: Kitâbiyât, 2001.
- er-Râzî**, Muhammed b. 'Umar b. el-Huseyn, *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Alvânî, Riyad: Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1980.

- es-Sâlih**, Subhî, *Dirâsât fî Fıkhi'l-Luğa*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1989.
- es-Sa'rân**, Mahmud, *İlmu'l-Luğa- Mukaddimetun li'l-Kârii'l-Arabî*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, tsz.
- Sibeveyhi**, Ebû Bişr Amr b. Osman, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988, III. Baskı.
- Sözen**, Edibe, *Söylem/Belirsizlik, Mübadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite*, İstanbul: Paradigma, 1999, Birinci Basım
- es-Suyûfî**, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, thk. Fuâd Ali Mansûr, Birinci Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- \_\_\_\_\_, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- Şa'bân**, Zekiyyuddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Şimşek**, Mehmet Ali, *Arap Dilinde Çok Anlamlılık ve Karine İlişkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya:2000.
- Tâhirü'l-Mevlevî**, *Edebiyat Lüğati*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994.
- Takiyyuddîn el-Mısrî**, Ebu'r-Rebî' Suleyman b. Buneyn b. Halef b. 'İvaz, *İttifâku'l-Mebânî ve 'fîrâku'l-Me'ânî*, Ammân: Dâru 'Ammâr, 1985.
- TDK Sözlük, Ankara: TDK Yayınları, 1998.
- The Golden Dictionary-İngilizce-Türkçe-Türkçe-İngilizce*, haz. Necmettin Arıkan, Gülderen Yenel, Gülsevin Taşpınar, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları, 1986.
- el-Vâfî**, Alî Abdu'l-Vâhid, *Fıkhü'l-Luğa*, Kahire: Dâru Nahdati Mısr li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, tsz.
- Ya'kûb**, İmîl Bedî' - Mişâl Âsî, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fî'l-Luğati ve'l-Edeb*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- ez-Zerkeşî**, Bedruddîn Muhammed b. 'Abdillah, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1988.
- Zeydân**, 'Abdulkerîm, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*, İstanbul: Dersââdet, tsz.
- <http://www.angelfire.com/tx4/lisan/fiqlughah/polysemy.htm> (12.02.2010).